

- ⁷ Полная публикация всего корпуса источников с подробными комментариями осуществлена П. В. Кузенковым (см.: Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. – 2000 г. – М., 2003. – С. 3–172). Далее цитаты из иностранных источников, описывающих события во время похода и после него, приводятся по этому исследованию в переводах П. В. Кузенкова.
- ⁸ См.: Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – М., 1998. – С. 68–69; Бибииков М. В. Византийские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 1999. – С. 90–91.
- ⁹ Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь... – С. 44, 67.
- ¹⁰ Там же. – С. 43.
- ¹¹ Там же. – С. 126–129.
- ¹² Там же. – С. 157–158.
- ¹³ См. изложение гипотезы А. А. Шахматова на этот счёт: Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь... – С. 161–165 (комментарии к древнерусским известиям о походе 860 г.).
- ¹⁴ Оставляю в стороне вопрос о Евангелии и Псалтыри, написанных «ускими письменами», которые увидел в Херсонесе в 861 г., согласно житию, Константин Философ (равноапостольный Кирилл), поскольку в науке давно показан ошибочный характер этого места в тексте, где на самом деле имелись в виду «сурские», т. е. сирийские письмена (подробнее см.: Флоря Б. Н. Сказания о начале славянской письменности. – СПб., 2000. – С. 223–227).
- ¹⁵ Повесть временных лет. – СПб., 1996. – С. 163 (пер. Д. С. Лихачёва).

SUMMARY

Evgeniy Pchelov

The first written reports about the beginning of Christianity in Rus

In article are considered the first reports of the written sources about Christianity in Rus, starting from 840. It provides information about the baptism of ruses after the attack on Constantinople in 860. Shows the role of the Varangians in the process of the spread of Christianity in Rus.

Keywords: Rus, varangians, Christianity.

Катерина УСАЧОВА

Еволюція агіографії: між культом та літературою

Аналізується еволюція агіографічних текстів у західному та східному християнстві, простежуються запозичені й питомі риси агіографії Київської Русі, розглянуто особливості функціонування агіографічних творів

усучасному інформаційному просторі.

Ключові слова: агіографія, культ, християнство, сюжет, структура.

В останнє десятиліття ХХ ст. в Україні відбулася «реабілітація» Православної церкви, а разом з нею й усієї релігійної та сакральної літератури, зокрема агіографії. Нині не тільки перевидаються тексти, але й з'являються нові дослідження агіографії, переважно киеворуської доби. Проте досі, навіть у наукових роботах, часто побутує думка про агіографію, як про різновид релігійної белетристики. Що більше агіографія традиційно вважається одним із жанрів літератури, який відрізняється від біографії лише релігійною спрямованістю. Натомість у західноєвропейській науці під «агіографією» розуміють два явища: комплекс документів, викликаних до життя поклонінням святим (практична агіографія), та наукові дослідження цих документів (критична агіографія). В останні роки таке подвійне розуміння поширилося і в російській науці, де, серед іншого, наголошується, що агіографія – це «наукова дисципліна, яка займається вивченням житій святих [...] з історико-богословського, історичного, соціально-культурного та літературного погляду»¹. Таким чином ставиться акцент на специфіці агіографічних творів, вивчення яких не вичерпується літературознавчими студіями. Власне, західноєвропейська наука навіть самі твори практичної агіографії ділить на тексти історичного, літературного та літургійного характеру. Проте такий поділ агіографічних текстів, також склався не одразу – він мав численні видозміни протягом сторіч існування агіографії, що, певною мірою, ускладнює виокремлення специфічних рис, притаманних усім різновидам цих творів. Аналіз еволюції агіографії, залежно від часу та місця її створення, дозволяє наочно охарактеризувати та проілюструвати специфіку агіографічних текстів, що й становить мету пропонованої розвідки.

Помірне зацікавлення агіографією в сучасному українському літературознавстві можна пояснити тим, що з літературного погляду агіографія – це тексти, побудовані на цитатах, ремінісценціях, запозиченнях, які нанизані на певний сюжетний стрижень. Останній, однак, майже ніколи не твориться народною чи авторською фантазією. По суті, будь-який агіографічний твір має в основі певне історичне ядро: особу (часто – тільки ім'я), місце (локалізація реальної події або центр культу) чи дату (календарний день) «чудесної» події, яка започаткувала обрядове вшанування.

Глибинні зв'язки агіографії та культу святих завжди були достатньо очевидними. Ще В. Ключевський зазначав, що «якщо житіє не було наслідком церковного вшанування святого, воно писалося з думкою викликати це вшанування або прискорити його»². Проте першим, хто констатував повну залежність не тільки виникнення, але й існування, розвитку та розповсюдження агіографії від церковного культу, був І. Делеє: «Дане визначення (агіографічний документ. – К. У.) може бути застосоване тільки до текстів, які були викликані до життя культом святих і призначені розповсюджувати його»³.

Таким чином, на сюжетному рівні «агіографічний документ» – це покликана пояснити певний культ кодифікована агіографічна легенда чи радше, легенди, які в різних країнах можуть суттєво відрізнитися, залежно від місцевих традицій. Крім того, якщо обрядове вшанування виникало навколо реліквії або достатньо відомої реальної особи, в сюжеті могли бути використані історичні дані та джерела. Документальний матеріал, якщо він був, робив сюжет більш чітким і вмотивованим, легендарний – містив інформацію про чудесне та надприродне, однак у канонічній агіографії обидва ці джерела ставали другорядними щодо мети написання твору. Щоб передати ідейний та символічний зміст, структура агіографічного тексту мала спиратися на релігійні догми, церковну традицію та канон Святого Письма.

Типовим засобом передачі змістових паралелей у цих творах стало запозичення схеми тексту, в якому пропагувалися ідеї, що їх прагнув ствердити агіограф. Тобто наявний легендарний та історичний матеріал відбирався таким чином, щоб повторити твір-зразок. Ще одним засобом передачі релігійної ідеї в структурі агіографічного тексту було використання «символічного образного ряду», який формують «обличчя і події священної історії, як вона викладена в Св. Письмі і Св. Переказі, а також персонажі історії християнської церкви»⁴. Але найважливішим засобом трансляції ідейного змісту агіографії завжди виступали безпосередньо висловлені моральні настанови та догми. О. Александров визначає такий різновид, як «дидактизм» – «це якась канонічна релігійна ідея чи моральна сентенція, яка певною мірою реалізується на рівні поведінки персонажа, в сюжеті твору, в авторській подобі»⁵. Перелічені три різновиди інтертекстів покликані транслявати певну релігійну, культову або навіть церковно-політичну ідею, та загалом вони

розмежовані досить умовно й відчутно корелюють зі складовими сюжету агіографії. У структурі типового агіографічного тексту зазвичай міститься ще одна «частина», не пов'язана прямо ні з сюжетом, ні з ідейно-символічним змістом – це «прославлення», яке служить винятково для розповсюдження вшанування святого чи святині.

Усі наведені сюжетні та структурні елементи тією мірою закладаються в кожний новостворений агіографічний документ, адже в сукупності вони задовольняють основні вимоги та забезпечують основні принципи існування агіографії: пояснити зміст, ствердити та передати релігійну суть, сприяти розповсюдженню певного культу. Співвідношення цих елементів залежить насамперед від типів агіографічної літератури, які за предметом оповіді можуть бути поділені на три групи: про святих осіб (життя, мучеництва, чудеса), про реліквії (обрітання, перенесення), про святилища. Звичайно, різні типи агіографічної літератури постали не одночасно, а виникали та змінювались у процесі суспільного й церковного розвитку. Найважливішою підставою для змін в агіографії було поширення культу за межі «рідної» для нього території. Переписувачі часто свідомо видозмінювали сюжет чи структуру твору, маючи на меті, по-перше, зробити його зрозумілішим та цікавішим для місцевих читачів, по-друге – донести необхідні ідеї конкретній аудиторії. Тому адекватно сприйняти кожну окрему редакцію агіографічного тексту можна тільки визначивши контекст її створення (того часи і релігійні погляди, церковно-політична ситуація, суспільні смаки та літературна мода).

Незважаючи на своєрідну унікальність впливу кожного із зазначених чинників, в історії розвитку жанру агіографії можна окреслити кілька етапів, кожному з яких властиві подібні риси в усій новоредагованій чи новоствореній агіографічній літературі, а саме: раннє християнство, католицьке середньовіччя, Візантія та Русь, а також новий час. Показово, що навіть такий умовний поділ відображає історію розвитку Церкви, а не літературний процес, який більшою мірою позначився на редагуванні (переписуванні) агіографії, ніж на її створенні.

Загалом якісні та кількісні видозміни сюжетних і структурних елементів у агіографічних текстах відбувалися у процесі балансування останніх на межі сакральної, релігійної та художньої (світської) літератур. Агіографія вже за метою свого створення та

існування є літературою сакральною – тобто інтегрованою до системи богослужіння. Другою за важливістю її функцією можна назвати релігійне читання – ці твори мають пояснювати, вчити, наставляти. У такій своїй ролі агіографія досить довго була для народу ще й єдиною художньою літературою, що й зумовило взаємовпливи між нею та літературою світською.

Чітке розрізнення згаданих трьох явищ християнству перших століть н. е. не притаманне. В ті часи не були остаточно визначені навіть канони Святого Письма – на істинність претендували ще безліч апокрифів, багато з яких пізніше кваліфіковано як єретичні. Та оскільки в ранньохристиянську добу агіографія не була жанрово сформована, то можна говорити лише про «єретичні» або «апокрифічні» першоджерела та мотиви «оповідей про святість». Варто зазначити також, що першими святими християнської Церкви стали апостоли, вшанування яких, власне, і започаткувало культ святих. Тому формально першою християнською агіографічною літературою треба було б назвати «дії апостолів»: як майбутні канонічні, так і численні апокрифічні. Проте синкретизм «апостольських актів» не дозволяє означати їх ні як літературний жанр, ні як агіографічний тип. Навіть у складі «Дій святих апостолів» у Новому Завіті знаходимо закінчені фрагменти, що є проповіддю, хронікою, мучеництвом, «чудом» і т. п. Тому сюжетно залишаючись оповідями про святих, структурно «Дії» набували рис інших поширених у той час жанрів античної літератури – передовсім, елліністичного роману. З одного боку, синкретичність таких творів уможливлювала поєднання не тільки християнських, але і язичницьких, єретичних, а також суто літературних мотивів, проте з іншого – така змістова мішанина нерідко переходила в легенди, на яких базувалася пізніша агіографія. Строкатість тематики дає змогу відносити подібні твори одночасно і до художньої, і до релігійної літератур, а в окремих випадках «агіографічні романи», набувши ознак життя, та ставали літературою сакральною.

Паралельно розвивається також література, що відповідає сучасному розумінню агіографічних творів як частини християнського культу святих. А оскільки до Міланського едикту 313 р. основним подвигом в ім'я віри була смерть за неї в тортурях, то найпоширенішою формою цієї навколо-культової літератури спочатку стало «мучеництво». Необхідно також брати до уваги специфіку культів раннього християнства: «оскільки всі християни

античної доби служили ділом, їх буття відповідало християнському світогляду, то вони не мали потреби в культовому служінні» в його сучасних формах, а тому «у первісному християнстві культ містив лише моральні проповіді, молитовні звернення до Бога про зміцнення духовних сил людини»⁶. Тож агіографія перших століть н. е. має характер досить короткої оповіді («легенди») про подвиг святого, «прочитаної» в день його смерті на місці поховання для вшанування пам'яті та передачі «досвіду».

Незважаючи на те, що навіть найбільш лаконічні мучеництва є агіографічною, тобто сакральною, літературою, тоді як белетризовані «дії апостолів» баланують на межі світської та релігійної літератур, їх об'єднує опертя на початкові норми, а не пізніші догми християнства. За спостереженнями релігіє знавців, учення Ісуса Христа належить до гуманістичних релігій, натомість пізніші католицизм та православ'я мають помітні риси релігій авторитарних⁷. Зауважимо також, що більшість агіографічних творів містить комбінацію гуманістичних та авторитарних принципів, проте загальна тенденція розвитку агіографії повністю залежить від формування Церкви як суспільного авторитету.

Цікаво, що однакові за суттю тенденції до ідеологізації агіографії й формування її функціонального розподілу на сакральну та релігійну літературу отримали різне практичне втілення в конкретних текстах східної та західної традицій християнства. В обох випадках спостерігається чітка регламентація Церквою обрядового вшанування святих, їхніх мощей, ікон, інших святинь. Культ, навіть місцевий, набуває вигляду урочистих символічних відправ, відповідно змінюється агіографічна література, покликана все це пояснювати та стверджувати. З іншого боку, необхідність прославляти культ і поширювати його змушує авторів особливу увагу приділяти сюжету та його зрозумілості й цікавості для читачів, що робить агіографічні твори середньовічною «масовою літературою» і в Західній Європі, й у Східній. Таким чином, можемо стверджувати, що принципові відмінності між середньовічними «латинськими» та візантійськими агіографічними творами формуються насамперед завдяки догматичним і церковно-політичним розбіжностям між католицизмом і православ'ям (у випадку структури агіографічного тексту) та культурній і світоглядній різниці між Сходом і Заходом (при творенні сюжету).

Римо-католицька Церква, на відміну від Православної, досить рано догматизує обов'язкові норми канонізації святих, поділяючи процес на дві стадії: «беатифікація» (місцеве вшанування) та власне канонізація (загальноцерковне вшанування). Та попри таку сувору регламентацію, реальна політика Церкви сприяла офіційному ствердженню величезної кількості культів місцевих подвижників. Будь-яка сакральна подія могла викликати поклоніння та паломництво, а отже, й появу нових агіографічних текстів або редагування старих. Важливість цих «подій» для церковної політики середніх віків доволі очевидна, завдяки найвиразнішій рисі західноєвропейської агіографії – її «сюжетності». Вже проголошення та опис певного чуда чи обрідження сприяли трансляції потрібної ідеї й популяризації певного культу. Внаслідок цього, посилення ролі сюжету в агіографічному тексті відводило на другий план елементи структури, а легенда, з її символічністю та «фантазійністю», витісняла на маргінес навіть необхідний мінімум історичних даних. Безумовно, в «латинській» агіографії зберігаються як базова інформація про походження культу, так і «символічні образні ряди» чи елементи дидактики у вигляді повчань та відступів, однак вони нерідко перетворюються на черговий фрагмент суцільного нагромадження дій, чудес, видінь і знамень, оповідь про які бралася з численних християнських та, нерідко, язичницьких легенд тієї місцевості, де формувався новий чи де намагався утвердитись уже існуючий культ.

Сюжетна насиченість, безумовно, властива й візантійській агіографії, проте вже згадувані відмінності між східним та західним християнством сформували в ній інші принципи оповіді, тож якщо західноєвропейські тексти «зазвичай написані в динамічній перспективі, автор немов простежує зі своєї позиції, яким шляхом пройшов святий від цього земного буття до Царства Небесного», то «для східної традиції більш характерна зворотна перспектива, перспектива святого, який вже досягнув Небесного Царства і з вишніх оглядає свій шлях до нього»⁸. Йдеться тут тільки про життя, але «відстороненість» і риторичність оповіді легко простежити і в інших типах агіографічної літератури Візантії, особливо після X–XI ст.

Візантійська агіографічна література розвивалася не менш бурхливо, ніж західноєвропейська, однак лише у Візантії цей розвиток привів до формування славнозвісного «агіографічного канону» або, точніше, житійного трафарету. Однією з причин цього стала обережніша, вужча, порівняно з католицизмом, практика

канонізації святих у Православній церкві, де кількість культів була меншою, а належні до них агіографічні тексти переписувалися частіше. Та чи не найголовнішою причиною була належність агіографії у Візантії до «вченої» літератури (що формувалася під впливом античних зразків), де майстерність викладу вважалася такою ж важливою, як і сакральна складова. Досить часто агіографічні твори писалися для здобуття ступеня ритора після закінчення вищої школи. Зазвичай у такому разі бралася історія життя якогось подвижника та вже існуючий і схвалений твір-зразок. Починаючи від VI ст., таким зразком нерідко ставали твори Кирила Скіфопольського, який першим сформував відомий нам трафарет житія: похвала, оповідь про походження, чернецтво, аскезу, кілька чудес.

Сюжет у візантійській агіографії тяжіє до реалістичності, навіть якщо повністю побудований на легендах. Літературне опрацювання робило легенди більш приземленими, навіть новелістично-побутовими, нівелюючи надмірну «фантастику». Структуру ж визначала передусім «дидактика», чому сприяла популярність у Візантії ораторсько-проповідницької прози. Якщо «латинська» агіографія виходила за межі сакральної літератури завдяки сюжетній насиченості, то візантійська – завдяки майстерності зображення подій та риторичним прийомам. Уже в X ст. повністю завершується формування жанрових і стильових ознак класичної візантійської агіографії. Знаменується це офіційним затвердженням функції агіографії як релігійної літератури для читання в «Менології» Симеона Метафраста. Подальший розвиток зумовив з одного боку, поглиблення зазначених тенденцій «в сторону граничного спіритуалізму та абстрактності, коли легенда, по суті, перетворюється в оголену моральну парадигму»⁹, з іншого – те, що реалістичність, історизм та психологізм у відтворенні сюжетів породило тенденцію до їхньої секуляризації, переходу в жанри власне художньої літератури.

Коли в кінці X ст. Київська Русь офіційно приймає християнство в його візантійському варіанті, до неї потрапляють агіографічні твори, які вже є зразками жанрово сформованої та стилістично довшеної літератури. Попри все, не можна стверджувати, що київська агіографія тільки копіювала візантійську, хоч вона й справді засвоїла багато її рис. Адаптація цих рис була доволі своєрідною навіть у перекладній агіографії, не те що в оригінальних руських творах.

Перекладні агіографічні твори століттями переписувалися і сприймалися більше як релігійна, ніж як сакральна література, оскільки на Русь вони прийшли вже в окресленому Візантією поділі на тексти навколо-богослужбові та твори «для читання» останні, зібрані в «Четїх мінеях», були значно популярніші). Дещо інакше розвивалася агіографія оригінальна, базована на автентичному матеріалі, яка починає з'являтися вже в XI ст. Християнство прийшло на Русь у часи вже, так би мовити, історичні та документарні, тому всі нові святі були постатями достатньо відомими, інформація про них відклалася не лише в церковних джерелах, – це сприяло виробленню в руській агіографії особливого реалізму оповіді, що зберігався навіть тоді, коли не вистачало точних переказів про життя святого. Агіограф у такому разі, «не даючи волі своїй уяві, зазвичай розвивав бідні спогади «риторичними плетінням слівес», або вставляв їх у найбільш загальну, типову рамку відповідного агіологічного чину»¹⁰. Тож не дивно, що на Русі менш поширеними виявилися такі агіографічні типи, як «чудеса» і навіть «обрітєння» / «перенесєння». Характерно, що агіографічний за формою текст про віднайдення та перенесєння мощей св. Феодосія побудований Нестором ледь не з археологічною достовірністю, тобто без «чудєсних» включєнь.

Як бачимо, сюжет руської агіографії тяжів до підкрєсленого реалізму та побутовізму оповіді, «фантазійні» й міфологічні мотиви потрапляли в неї з агіографічних легенд, проте переважно у старанно обробленому агіографом вигляді. Натомість структура формувалася двома чинниками: запозичєною з Візантії й поглибленою «літературним етикетом» Київської Русі житійною схємою та «дидактикою», яка під дією надзвичайної популярності ораторсько-проповідницької прози набуває характеру основного агіографічного інтертексту.

Подальший розвиток православної, а також частково католицької, агіографії сприяє ще глибшому розшаруванню текстів на паралітургійні та моралістично-релігійні. Перші все більше тяжіють до компактної оповіді про шлях особи, обов'язково такої, яка реально існувала, до святості. Структура цих текстів обумовлюється винятково символікою богослужіння. Другі пишуться як художня релігійна та підкрєслєно дидактична література, що зберігає певні ознаки належності до культу, однак насправді слугує вже не стільки для його пояснення чи прославлення, скільки для проповіді

християнських чеснот. До цього великою мірою спричиняється значне послаблення ролі Церкви в житті суспільства нового часу. Пояснень потребують вже основи християнства, а не лише окремі її культу. Сакральна література повертається до стриманості й наочності символів. Релігійна література намагається проповідувати та наставляти.

Проте найцікавіший та найбільш продуктивний тип текстової організації сучасної агіографії – це, так би мовити, «Інтернет-Мінеї», або точніше «Інтернет-Синаксарі» – збірники гіпертекстів, де стаття оповідає тільки максимально історизовану, бажано – історичну, «легенду» а вся інша інформація: про храми, ікони, мощі, їх віднайдення та перенесення, а також тексти служб святому, – подається у численних гіперпосиланнях на інші розділи й частини, тож можна самостійно обирати порядок та наявність сюжетних і структурних елементів. Саме ця гіпертекстова мозаїчність дозволяє наочно виокремити ті риси, які є обов'язковими для всієї агіографічної літератури, незалежно від предмету оповіді та часу написання, а отже, становлять принципові особливості жанру агіографії.

Таким чином, агіографічний твір – це текст, написаний з метою пояснити зміст і передати релігійну суть певного культу та сприяти його розповсюдженню. Головною жанровою особливістю агіографічного твору є обов'язкова наявність чотирьох рівнів інформації: 1) базові дані про реальне місце походження обрядового вшанування та його дату в церковному календарі, а також історичне ім'я святого; 2) агіографічна легенда чи компіляція легенд, які існують навколо постаті святого або пов'язаної з ним святині; 3) елементи ідейно-символічної структури твору; 4) прославлення. З усіх перелічених рівнів лише останній пов'язаний з індивідуальною творчістю агіографа, тоді як інші два тією чи тією мірою є інтертекстами, взятими з: а) християнських та язичницьких легенд, історичних (якщо є) джерел, Святого Переказання та церковної традиції – при творенні сюжету; б) Святого Письма, священної історії та історії Церкви, християнської дидактичної літератури й інших агіографічних творів – при формуванні структури тексту. Спосіб використання й залучення певних сюжетних і структурних елементів залежить від типів агіографічної літератури, які за предметом оповіді поділяються на тексти про святих осіб (життя, мучеництва, чудеса), про їхні реліквії («обрітання» та «перенесення»), про святилища (тексти на «оновлення» храмів). За метою свого створення та існування

агіографія належить до сакральної (навколо-богослужбової) літератури, другою за важливістю функцією можна назвати її роль як релігійного читання (творів, що мали пояснювати, вчити, наставляти). Саме це, зрештою, спричинило розмежування сучасної агіографії на тексти сакральні та релігійно-повчальні.

- ¹ Живов В. Святость. Краткий словарь агіографических терминов / В. Живов – М.: Гнозис, 1994. – С. 8.
- ² Ключевский В. Древнерусские жития святых как исторический источник / Василь Ключевский. – М.: Наука, 1988. – С. 391.
- ³ Delehaye H. The Legends of the Saints: An Introduction to Hagiography [Електронний ресурс] / Hippolytus Delehaye. – Режим доступу: <http://www.fordham.edu/halsall/basis/delehaye-legends.html>
- ⁴ Александров О. Старокиївська агіографічна проза XI – першої третини XIII ст. / О. Александров. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 11-12.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Москалець В. Психологія релігії / В. Москалець. – К.: Академвидав, 2004. – С. 61.
- ⁷ Там само. – С. 112-116.
- ⁸ Живов В. Святость... – С. 10.
- ⁹ Полякова С. Византийские жития как литературное явление / С. Полякова / Жития византийских святых. – СПб.: Изд-во «Terra Fantastica» Издательского дома «Корвус», 1995. – С. 34.
- ¹⁰ Федотов Г. Святые древней Руси (X–XVII ст.) / Г. Федотов. – Париж: YMCA-PRESS, 1989. – С. 217.

SUMMARY

Catherine Usachova

The evolution of hagiography: between cult and literature

In the article is investigated an evolution of hagiographical texts in West and East Christianity, explores borrowed and native peculiarities of Kyivan Rus hagiography, examines functioning of hagiography in modern world.

Keywords: hagiography, cult, Christianity, story, structure.

Вікторія ЛЮБАЩЕНКО

Свідчення про ранні єресі в літературних джерелах середньовічної Русі

Проаналізовано джерельний корпус, визнаний в історіографії як свідчення раннього – вже від XI ст. – існування релігійних єресей на землях Київської митрополії, а також запропоновано більш критичне вивчення цих джерел. Ключові слова: давня Русь, єресі, апокрифи.